

БАҒЛАН БӘБІЖАН

ҚАРА ӨЛЕҢНІҢ ЕРЕКШЕЛІКТЕРИ

“Қара өлең” – халық арасында ең карапайым өлең деген мағынаны береді. Басқа да халықтық атаулар сияқты “қара өлең” атавы көп мағыналы. Ең өуелі “қара өлең” деп бас-аяғы бүтін 11 буынды, 2 немесе 4 тармакты өлең жолдарын айтады. Әдебиет тарихында он бір буынды, төрт тармакты өлендерді “қара өлең құрылышы”, “қара өлең өлшемі” деген. Қара өлең өн өуеніне салынып айтылатын болғандықтан, бұл атаулардың музикалық жағынан да мағынасы бар. Осы жағынан қарастырғанда, он бір буынды қара өлең өз ішінде өве жол – тармақ, бунақ, буындарға бөлінеді. Құрылышы мен өлшемі жағынан осындаи ерекшеліктері бар, әлі де ел ішінде туындалған айтылып жүрген қара өлендер, казактың өншілік мәдениетінде, жанр ретінде орын алуды тиіс.

Бұл жанрдың ғылыми зерттеу объектісі ретінде қарастырылғанына көп уақыт болған жоқ. Дәстүрдің маңыздылығын және қара өленнің казак мәдениетінде қандай орын алатынын терен түсінген жазушы А. Сейдімбеков бас-аяғы бүтін қара өлең туралы мағлұмат беретін “Мың бір маржан” атты монографиялық енбек жазды. Ел ішінде толассыз туындалған жатқан қара өлендерді ең алғаш жинақтап, мың бір қара өлең үлгісін осы аталған енбекінде жариялаған. Сонымен қатар осымен тұрғылас зерттеуші А. Оразақынның “Қара өлең” жинақтарын атап айтқан да орынды. Бұдан бұрын мұндай көлемде Қазақстанда қара өлең нұскалары жарияланбаған болатын. Алайда жанрды зерттеу тарихы XIX ғасырдан басталған. Ол зерттеу Ш. Уәлихановтың очеркі еді. Қара өлең құрылышы, өлшемі туралы ең өуелі нақты пікірлер айтқан зерттеуші-ғалымдар М. Әуезов, Б. Уақатов, З. Ахметов, А. Сейдімбеков, С. Ақатаев, А. Оразақын өр кезеңдерде қара өлең туралы құнды енбектер жазған.

Бұл жанрды әдебиеттанушылар өткен ғасырдан бері зерттеп келе жатқан болса, музикатануда қара өлең жанр ретінде 90-жылдардан бері ғана қарастырылып келе жатыр. Оған ден қойып, ең алғаш түбекейлі зерттеп, қара өленнің музикалық сипаттарын қарастырған ғалым-зерттеуші С. А. Елеманова болатын [1]. Ғалым-зерттеуші өзінің қара өлең туралы енбекінде қара өленнің өуендей құрылышын, ерекшеліктерін, жалпы сыр-сипатын егжейлі-тегжейлі зерттеген.

“Қара өлең туралы ой-жосығымызды ортаға салудағы мақсат – қазақ фольклористикасының назарына ілікпей жүрген жаңалықты ашып тас-

тау емес, бұрын арнайы зерттеу объектісі болмаған тақырыпқа жүртшылықтың назарын аудару”, - деп жазады ғалым А. Сейдімбеков қара өлең тақырыбын ортаға ұсына отырып [2, 24]. Жазушы А. Сейдімбеков өз жинағында қара өлең туралы жазған әдебиетшілердің енбектеріне толық талдау жасап, өз ойларын ортаға салады.

А. Сейдімбеков өз енбекінде ең алғаш қара өлең туралы жазған Ш. Уәлихановтың, Б. Уақатовтың кейір тұжырымдарымен келісе алмай пікірталасқа түседі. Ең алғаш “қара өлең” деп ат қойып, айдар тақкан Ш. Уәлиханов өз енбекінде қара өлең туралы ойын: “Қара өлең – әдеттегі үйренишкіті өлең, бұл өлең төрт жолдан құралған жеке шумак. Әр шумакта жеке-жеке ой жатады. Сондай-ақ бұл өлең дауысқа негізделеді. Көбінесе төрт жолды шумактар мағынасыз болып келеді”, - деп баяндаиды [3, I, 119]. Қара өлең туралы алғашқы мағлұмат осындаи болған. Бұл ойды К. Жұмалиев, Е. Ісмайлов, Б. Уақатовтар ұсынады. Мысалы бұл мінездемені жалғастырғанда Б. Уақатов: “Әр шумактың алдыңғы бір не екі жолы негізгі айтылар оймен тікелей байланысты болмайды, сырт тұрады”, - деп жазады [4, 235]. А. Сейдімбеков қара өлең жолдарына “мағынасыз, байланыссыз” деген ойлардың тән еместігін теренін дәлелдеп, “мағынасыз, байланыссыз” деген жолдардың мәнін алатын “астар, емеурін” секілді дүниетанымдық категорияларды түсіндіреді. “Астар, емеуріннің” қара өлендегі мән-мағынасы, атқаратын қызыметі туралы зерттеуші: “...қара өлендегі кез келген түсініксіз” деген жолдар сол өлең айтылған орта үшін өбден түсінікті екенін, сол ортаға адамдардың мінез-бітіміне, тағдыр-талайына тікелей қатысты, астарлы емеурін сөдер екенін естен шығармауымыз керек”, - дейді [2, 29].

Жоғарыда келтірілген дәйекті сөздермен келіспеуге болмайды, себебі келген қара өлең нұскасын оқығанда оның алғашқы “мағынасыз” деген жолдарымен кейінгі “сөз түйіні” айтылатын жолдардың арасында тікелей байланыс табуға болады. Себебі келген сөздің себепсіз айтылмайтыны белгілі. Өлең жолдардың арасындағы байланысты сезу үшін А. Сейдімбеков сол өленнің айтылу уақытын да терен сезінү керектігін басып айтады. Ал Ш. Уәлихановтың “көбінесе төрт жолды шумактар мағынасыз болып келеді” деген пікірін А. Сейдімбеков ғалымның өзі ғұмырын кешкен уақытының талғам-талағыммен байланыстырады [2, 27 – Б. Б.].

Ш.Уәлихановтан кейін қара өлеңге назар аударған В.В.Радлов еді. Қара өлеңнің кейбір нұсқаларын хатқа түсіріп, ол өз еңбегінде: “Мұндай жағдайда өлеңшінің жадында жатталып қалған екі жолды өлеңнің үлгілері дайын тұрады. Ал негізгі айтылар ойын үшінші, төртінші жолдарда баян-дайтын болғандықтан, ол тек төртінші тармақтың ғана үйкасын ойлап табады. Тегінде тұтқылдан тумаған өлеңнің алдыңғы екі жолы тек үндестік үшін алынады да, өлең мазмұнымен ешқандай байланыс болмайды” - деп жазады [2,33]. В.В.Радловтың бұл пікірі Ш.Уәлихановтың пікірін жалғас-тырады деп айтуымызға болады. Бұл шенберден аспауы бір жағынан уақыт талғамына байланысты десек, екінші жағынан, жеті шумак өлеңмен шектелген зерттеуші бұл ойдан аспауға да тиіс еді.

Осы ғасырдың басында қара өлең туралы мазмұнды пікір айтқандардың бірі кенес-шығыс зерттеушісі, филолог, тарихшы В.А.Гордлевский. Өз пікірінде ол түнғыш рет қара өлеңнің алғашкы екі жолын “мағынасыз” деп қарамай, “...дара бітімді поэтикалық ерекшелік” ретінде қарайды [2,34]. Бірақ қара өлеңді арнайы зерттеу объектісі етпегендіктен В.А.Гордлевский өз ойын ары қарай дамытпайды.

ХХ ғасырдың 50-жылдары – қара өлең жанрын зерттеудің екінші кезеңі. 80-ші жылдарға дейін осы кезде қара өлең туралы құнды пікірлер айтқан адамдар – М.Әуезов, З.Ахметов, Б.Уақатов. Қазак өлеңнің жанрлық жүйесін түбебейлі талдап зерттеген Бекмұрат Уақатов “Қазактың халық өлеңдері” атты жинағында қара өлеңге арнайы тоқталады. Өзіне дейінгі зерттеушілердің еңбектерін шолып өтіп, кезінде Ш.Уәлиханов жіктеген үш ерекшелікке ғалым қара өлеңнің бас-ка да қасиеттерін ажыратып келтіреді.

“ 1. – қара өлеңнің құрылсызы қашанда он бір буынды, төрт тармақты болады;

2. - осы өлеңнің бірінші, екінші, төртінші жолдары үйкасады да, үшінші жолы үйкаспай бос қалады;

3. - қара өлеңнің әр шумағында жеке бір ой (идея) айтылады;

4. - әр шумақтың алдыңғы бір не екі жолы негізгі айтылар оймен тікелей байланысты болмайды, сырт тұрады;

5. - қара өлең көбінесе жұртқа таныс көп құлағына сіңген, жарым жартысы жаттамалы жолдардан тенеу, салыстырулардан тұрады;

6. – қара өлең ойын-сауық үстінде айтылатын болғандықтан мұнда үлкен, күрделі мәселелер козғалмайды, тек жиналған жұртты қоңілдендіріп, құлдіруді қөздейді;

7. - қара өлеңнің қосалқы жолдары негізінен

халықтық тұрмыс-тіршілігінен, әдет-ғұрып, жора-жосығынан туған түсініктерді арқау етіп, табигат дүниесін суреттейді;

8. - қара өлең қалың қөпке өбден мәлім ән әуенімен орындалады. Сондыктан белгілі бір мелодия сазына кез келген қара өлеңді ынғайлап айта беруге болады” [4,235].

Қара өлең туралы жазған алғашкы авторларға қарағанда, бұл толығырақ берілген сипат-ерекшеліктер болған соң, оқырман қауым мамандар көп уақыт бойы осыларға сүйеніп жүрді. Бұл ерекшеліктерден біз әрине қара өлеңнің сипаттарын дәл айыра аламыз. Дегенмен олардың ішінде күмән тудыратыны да аз емес. Жиырма жыл өткен соң, зерттеуші А.Сейдімбеков қара өлеңге байланысты шыққан еңбегінде Б.Уақатовтың осы жазған кейбір ерекшеліктерін (атап айтқанда төртінші, алтыншы, сегізінші) сынға алады.

Алғашқы күмән келтірерлік деген төртінші ерекшелік жайлы жоғарыда “астар, емеуінге” байланысты айтылған болатын. Ал алтыншы ерекшелік туралы автор: “Б.Уақатов анықтама-сындағы “алтыншы қара өлең ойын-сауық үстінде айтылатын болғандықтан мұнда үлкен, күрделі мәселелер козғалмайды, тек жиналған жұртты қоңілдендіріп, құлдіруді қөздейді” деген пікірмен, әрине, келісу қыын. Біріншіден, қара өлеңнің де қара өлеңі бар. Терен философиялық талғамды халық даналығының айғағындағы етіп түйіп бастайтын шумактардан бастап өмірдің мәні мен сәніне қатысты кеменгер ойларды моянында айтатын қара өлеңдерді қалайша ойын-сауықтың женіл, бос қылжағына қиоға болады” - деп жазады [2, 43]. Расымен де қара өлең нұсқаларын оқи отырып, оның сөздерінің терендігін, қамтыған тақырыптарының аса кендігін байкауға болады. Ал әуенге байланысты сегізінші анықтаманың мағынасы кейінірек анықталады. Оған себепкер болатын тағы бір нәрсе бар. Қара өлеңнің осы ерекшеліктерін негізге алып, А.Сейдімбеков өз еңбегінде толықтырылған қара өлеңнің сегіз ерекшелігін ұсынады: алғашкы екі ерекшелігі бойынша автор өзінен бұрынғы зерттеушілерге қосылады:

3. - қара өлеңнің тақырып аясы өмірдің өзіндей шексіз болғанымен, әр шумаққа белгілі бір ой арқау болып отырады. Ол ой жиын-тойдағы женіл әзіл-оспақтан бастап, өмірдің мәні мен сәніне, ел қамы мен халық тағдырына дейінгі кесек тақырыптарды тілге тиек ете алады.

4. - қара өлеңдегі ой-тұжырым көбінесе дедуктивті формада, яғни, силлогизм тәсілімен айтылады. Мұнда өлеңнің алғашкы екі жолындағы ой, дәстүрлі ұғым жүйесі бойынша екінші

бір ойдың образдық, символдық, емеуріндік айғағы немесе шендерестірліген постулаттық негізі болып отырады да, сол ой- айғақ өлеңнің үшінші және төртінші айтылар тоқ етер түйін идеяға қызмет етіп отырады.

5. - Қара өлең міндетті түрде созылмалы немес қоңыр өнге салынып айтылады. Бірақ бірдей бір қара өлеңнің тұрақты өні болмайды. Әркім өзінің дауысына лайыкты өнге қалаған қара өлеңін салып айта береді. Мұның өзі қара өлең айту дәстүрінде өннен гөрі сөздін, ой-ниет білдірудің негізгі міндет атқаратының білдіреді.

6. - Әр өннің ырғактық ерекшеліктеріне орай қара өлең тармактарындағы бунактар орын ауыстыра береді. Мәселен, “Елім-ай” өннің өлеңіндегі бірінші тармак “басынан Қаратудың көш келеді” деп айтсак, “Елім-ай” өнніне салуға үйлесспес еді. Сондықтан да әр өннің ырғактық ерекшеліктеріне орай қара өлең бунактары да орын ауыстыра береді. Тек үйқасатын бунактарға тұрақты болады.

7. - Қара өлеңнің тұрақты қайырмасы болмайды. Бірақ өнге салып айту барысында міндетті түрде қайырмасы қоса айтылады. Қара өлең қайырмасы, формасы жағынан алуан түрлі болып, ұдайы негізгі ой-ниеттің мәнін аша түсуге эмоциялық қуатын арттыруға қызмет етіп отырады.

8. - Қара өлеңнің жұрт талғамымен сұрапталған асыл үлгілері ауыздан ауызға тарап, көптің жадында жүргенімен өмірдің мың сан жағдайына орай ел ішінде ұдайы тыннан туындал жатады” [2,67].

Осы күнге дейін жоғары оқу орындарында “дұрыс” деп пайдаланып келген сипаттаманың ойландыралық тұстары бар. Бұл жерде өуенге және өуеннің қайырмасына байланысты айтылған бесінші және жетінші анықтамаларға тереңірек көніл аударған дұрыс сияқты. Қара өлеңнің өн өуені туралы айтатын болсақ, ол сөз мағынасына қарай көнілді немесе мұнды, ел ішінде көп тараған өуенмен орындалады. Қара өлеңдер ішінде сөзі мен өуені ажырамастай біte қайнасып кеткен өндер де кездеседі. Мұндай өндердің сөзін басқа өуенге салу немесе өуеніне басқа сөз қосып айту келіспейді.

Мысалы “Зибаш-айдың” сөзін “Елім-айдың” өуеніне салып немесе “Елім-айдың” сөзін “Сөүлем-айдың” өуеніне салып айту қалыптасқан

ұғымға қайшы келеді. Қара өленге қайырманың қосылу, қосылмауы өуеннің құрылышына байланысты. Кейбір өндер шумақтың соңғы бунағы өуені жағынан қайырмаға ұласып кетеді. Қара өлендер ішінде қайырмасы жоқ өндер де кездеседі. Жалпы “қара өлең” деп он бір буынды, төрт тармақты өлең жолдарын айтамыз.

Қара өленнің бұл қағидаларын дәлелдеу үшін, әрине, оның өуендік құрылымын терең талдау қажет. Тек қана музыкалық талдаудың нәтижесінде ғана біз оның шумағының өуені қайырманың қосылып қосылмауы, өуені туралы өнгіме қозғай алмаймыз.

Әміріміздің бірден-бір қажеттілігіндей болып кеткен бұл өндер заманның ағымына қарай тұындаі береді. Бағзы өлеңдер өлі де көпшілік жиналған жерде жиі-жіе айтылады.

Қара өлеңнің кең жайылған өрісін айта отырып зерттеуші А.Сейдімбеков: “Қара өлең - әмір тіршілігіміздің барлық саласын, сезім-түйісігіміздің барша қасиетін әсерлі көрсетіп келе жатқан икемді де әміршең жанр”, – дейді. Қара өлеңнің жан-жақтылығын ескере отырып әдебиетші-зерттеушілер өз енбектерінде оған байланысты көптеген мәселелерді көтерген: қара өлеңнің туылу уақыты, қайырмасының социологиялық функциясы, формалық ерекшеліктері, мазмұны, тақырыбы, фольклормен байланысы, вариантылығы, “қара”, “өлең” сөздерінің этимологиясы, қара өлеңнің басқа халықтар фольклорындағы сабақтас жанрлармен ұқсастығы секілді тақырыптарды қозғаған.

ӘДЕБІЕТ

1. Елеманова С.А. Казахское профессиональное песенное искусство. Алматы, 2002.
2. Сейдімбеков А. Мың бір маржан. Алматы: Өнер, 1989.
3. Үәлиханов Ш. Таңдамалы. Бес томдық. Алматы, 1961.
4. Ұахатов Б. Қазақтың халық өндері. Алматы: Ғылым, 1974.

Резюме

Говорится об особенностях народного песенного жанра «кара олен». Слова этих песен в народе также называются кара олен. И поэтому об этом жанре ранее писали только филологи. С музыковедческой точки зрения жанр рассматривается впервые.